

Valtrová, J. 2011. *Středověká setkání s „jinými“: Modloslužebníci, židé, saraceni a heretici v misionářských zprávách o Asii*

Praha: Argo, 209 s.,
ISBN 978-80-257-0399-1

Anna Kvíčalová, University of Amsterdam

V roce 1245 byly z popudu papeže Inocence IV. vyslány směrem do Asie čtyři skupiny františkánských mnichů, aby se pokusily o navázání kontaktu s mongolským chánem a zjistily možnosti křesťanské misie. Tento krok byl bezprostřední reakcí papežské kurie na nájezdy Mongolů do Evropy a zahájil přibližně stoleté období intenzivních kontaktů mezi Evropou a kulturami tehdejší Asie. Jana Valtrová ve své práci ukazuje, jak lze téma středověkých misí do Asie zpracovat z odlišné než historické či orientalistické perspektivy. Religionistická reflexe pramenů spočívá především v analýze středověkého diskurzu o náboženství a kritice jeho nerefektovaného přejímání některými současnými badateli. Valtrová sleduje nejen proces postupné konceptualizace pojmu „náboženství“, ale zabývá se i obsahy pojmů jako „modloslužebník“, „saracén“ nebo „nestorián“. Ukazuje, že náboženská příslušnost obyvatel Asie je významným činitelem, který přímo ovlivňuje přístup misionářů ke skupinám, s nimiž se setkávají.

Valtrová ve své knize vychází z analýzy zpráv františkánských a dominikánských mnichů, kteří v období mezi 40. léty 13. století a polovinou 14. století (tj. v období tzv. „velké misie“) cestovali ke dvoru mongolských chánů a na území dnešní Indie a Číny. Konkrétně se jedná o zprávy minoritů Jana de Plano Carpini, Viléma Rubruka, Jana z Montecorvina, Jana Marignoly Odorika z Pordedone, dominikánů Jordana Katalánského ze Sévéraku a Ricolda z Montecroce a několika dalších. Misionářské zprávy jsou doplněny o perspektivu obchodníka v cestopisu Marca Pola.

Kniha je členěna do osmi kapitol: První tři představují historický kontext misí, zabývají se procesem utváření obrazů „jiného“ v misionářských zprávách, prostředky a možnosti komunikace a způsoby šíření misie. Následuje analýza reprezentace konkrétních náboženských skupin (kapitoly 4 až 7) a konečně je zhodnocena konceptualizace „náboženství“ v kontextu křesťanských misí obecně a její role v rámci moderního bádání.

Valtrová opakovaně upozorňuje na fakt, že dochované misionářské zprávy jsou výsledkem několikastupňového procesu, do kterého vedle autora zasahovaly i další osoby: písaři, editoři, ilustrátoři a případně i překladatelé. Chápání misijních zpráv, a středověkých rukopisů obecně, ne jako uzavřených textových celků, ale

jako literární formy, která je v soustavném dialogu s okolním světem a je vždy do jisté míry produktem této interakce (srov. např. Ong 1988; Innes 1998), považují za velmi důležité. Autorka na několika místech naznačuje, že samotné zprávy byly zřejmě částečně modelovány s ohledem na očekávání evropského publika¹ nebo ve snaze s ním do jisté míry manipulovat, a to jak ze strany původních autorů zpráv, tak jejich evropských redaktorů.² Také častý výskyt odkazů k důvěryhodným informátorům, popř. vlastnímu očitému svědectví nemusí být nutně dokladem skutečného původu prezentované informace, ale daleko spíš odráží potřebu misionářů nebo editorů zdůraznit její věrohodnost s ohledem na předpokládané pochyby čtenářů. Valtrová si je podle všeho dobře vědoma této roviny textu, nevěnuje jí však systematickou pozornost. Nespecifikuje například, jaké bylo zamýšlené publikum, ke kterému se misionáři ve svých zprávách obraceli, případně jestli se jeho charakter v průběhu velké misie nějak proměnil. Domnívám se, že právě ohled na publikum je jedním z významných faktorů ovlivňujících výslednou podobu zpráv, a bylo by proto zajímavé věnovat mu bližší pozornost.

Problematika recepce zpráv v Evropě a studium jednotlivých redakcí a jejich posunů je otázkou dalšího výzkumu. Valtrová v závěrečné části své knihy naznačuje možnost, že rozšíření užití pojmu *religio* ve smyslu obecné kategorie, která se přibližuje modernímu konceptu náboženství, v období bezprostředně následujícím po velké misii do Asie může být jejím přímým následkem (s. 138–139). V takovém případě by detailní studium dalšího života misionářských zpráv v Evropě a konceptualizace pojmu „náboženství“ na Západě v období velké misie a bezprostředně po ní mohlo přinést zcela novou rovinu studia vývoje sledovaných pojmů.

Reprezentace „jiného“ ve středověkých zprávách o Asii jsou založeny nejen na vlastním pozorování a výpovědích ostatních, ale jsou přímo ovlivněny očekáváním misionářů ohledně toho, s čím by se měli na Východě setkat. Tato očekávání jsou spojena především s představou pozemského ráje, bájnou říší kněze Jana a existencí lidských „monster“. Obecně platí, že zprávy misionářů sice odrážejí tradiční představy o Východě, ty jsou však v procesu poznávání Asie často přehodnocovány, popř. prezentovány spolu s protichůdnými výsledky vlastního pozorování jejich autorů. V této souvislosti se Valtrová opírá o typologii přístupu k „jinému“ navrženou sociologem K. Ohlem (1978), která umožňuje interpretovat přehodnocování tradičních představ nikoli prostřednictvím konfliktu tradice s empirií, ale jako přechod od tzv. „kognitivního jiného“ k „normativnímu jinému“. Kategorie „kognitivního jiného“ označuje zcela neznámé jevy, které nelze empiricky poznávat – v okamžiku, kdy s nimi člověk přichází do styku a snaží se je popsat a zprostředkovat ostatním, je jejich „jinakost“ převáděna na pouhou „odlišnost“, která je uchopitelná prostřednictvím vztahu k důvěrně známým skutečnostem. Autorka v této souvislosti uvádí příklad Odorikova popisu pouště

¹ Zajímavá je v tomto ohledu diskrepance mezi obsahem cestopisu M. Pola a ilustracemi, kterými jej opatřila jeho evropská redakce. Ačkoli Polův popis „monster“ a bájných stvoření Východu je jen velmi strážlivý, ilustrace k rukopisu bohatě zobrazují jejich podobu, tak jak ji předkládá evropská tradice. Jedním z možných vysvětlení této diskrepance může být snaha splnit očekávání čtenářů o tom, co by měl cestopis o Východě obsahovat. Viz Wittkower 1977.

² Alespoň tak lze interpretovat posuny v různých variantách téhož textu, např. doplnění původně neutrálních popisů činností „jinověrců“ o přívlastky jako „ohavný“, „modlářský“ atd. (s. 131).

jako suchého moře písku (s. 37), který umožňuje uchopit dosud zcela neznámý jev pomocí známých kategorií a efektivně jej tak přiblížit čtenáři. „Jinakost“ (tj. „kognitivní jiné“) se tedy v procesu poznávání Asie postupně stává „odlišností“ (tj. „normativním jiným“).

Kromě zmíněné typologie „jiného“ není však Ohleho teorii věnována další pozornost. Ve výsledku tak není zcela zřejmé, v jakém smyslu vrhá zvolená perspektiva na problematiku misí nové světlo. To, co Ohle označuje jako přechod od neznámého „jiného“ k poznávanému „odlišnému“, působí na první pohled poněkud banálně. Jinými slovy to, že jsou neznámé skutečnosti popisovány pomocí známých kategorií, není nějak překvapivé konstatování. Není například jasné, jak můžeme pomocí Ohleho typologie lépe porozumět přítomnosti takových popisů skutečnosti, které jsou v přímém kontrastu s evropskou tradicí (viz např. lokalizace ráje „na kopci“, Polův popis „jednorozce“ nebo líčení života apoštola Tomáše bez ohledu na podání *Skutků Tomášových*) a které prostá potřeba jazykového uchopení „jiného“ nevysvětluje.

V druhé části knihy, věnované reprezentaci konkrétních náboženských skupin, je třeba vyzvednout především analýzu obsahu pojmu „nestoriánství“ a jeho implikací. Autorka argumentuje, že pojem „nestorián“ měl ve středověku natolik negativní konotace, že označení náboženské skupiny za „nestoriánskou“ automaticky předurčovalo způsob, jakým k ní misionáři přistupovali a hlavně jakým o ní referovali ve svých zprávách. To je poměrně přesvědčivě demonstrováno na srovnání kritiky zvyků „nestoriánských“ a jiných skupin (např. Arménů), kdy totožné praktiky, které jsou v případech „nestoriánů“ chápány jako důkaz jejich hereze, jsou u ostatních křesťanů hodnoceny daleko mírněji a označovány spíše za produkt neznalosti než kacířství. Podobně např. relativní nezájem misionářů o indické křesťany nebo pokles prestiže říše kněze Jana mohou být interpretovány jako důsledek jejich domnělé příslušnosti k „nestoriánství“. Valtrová však zároveň zpochybňuje představu otevřeného nepřátelství mezi misionáři a „nestoriány“, kteří byli alespoň v některých případech nuceni spolupracovat. V tomto ohledu je zajímavý autorčin postřeh, že pokud se rukopisy o takových (tj. pozitivních) případech zmiňují, používají namísto pojmu „nestorián“, který není hodnotově neutrální, jen obecné označení „křesťan“. V této souvislosti Valtrová zpochybňuje aplikaci teorie J. Z. Smithe o tzv. „blízkém jiném“, která používá postoj latinských křesťanů k „nestoriánům“ jako modelový případ. „Blízký jiný“ je podle Smithe nejproblematictější kategorií „jiného“, protože zpochybňuje hranice naší vlastní identity (Smith 2004) – kritika „nestoriánů“ v misionářských zprávách by tak vycházela ne z potřeby pojmenovat jejich domnělou odlišnost, ale spíše ze snahy vymezit pomocí jejího identifikování hranice sebe sama. Ukazuje se však, že reprezentace „nestoriánů“ se nesoustředí na popis jejich rozdílnosti, ale souvisí s negativní konotací samotného termínu, jehož obsah není v průběhu setkávání s nimi dále upřesňován.

Valtrová ve své analýze misionářských textů přesvědčivě dokládá jejich zaměření na žitou stránku náboženství, nejčastěji na způsoby uctívání, popis kultovních míst nebo pohřební zvyky. Ačkoliv např. problematika lidských „monster“ a jejich

domnělé existence vyvolávala řadu teologických otázek souvisejících s jejich lidskou povahou a možnostmi jejich spasení, cestopisné zprávy se na rozdíl od teologických problémů zabývají spíš praktickými otázkami jejich existence nebo vzhledu. Podobný závěr vyplývá i z analýzy užívání a obsahů pojmů označujících „náboženství“: pojmů *religio*, *secta*, *fides* a zejména *lex* (kap. 7). Autorka rovněž ukazuje, jak mizivé bylo mezi misionáři povědomí o doktrinárních rozdílech mezi latinskými a východními křesťany, jejichž kritika se soustředí především na odlišnosti v oblasti liturgie.

Valtrová spojuje misionářský přístup k „jinověrcům“ se soudobou antropologií a právní praxí, která vycházela z nauky Tomáše Akvinského o čtyřech typech zákona. Podle ní je tzv. přirozený zákon (tj. morální pravidla a úcta k Bohu) vlastní i příslušníkům jiných náboženství a odkaz na něj vysvětluje přítomnost „protokřesťanských“ prvků v jejich tradicích. „Pohané“ jsou podle této logiky hodnoceni lépe než židé, muslimové nebo křesťané jiných denominací, protože jejich hříchem je pouze neznalost, která může být napravena. Snaha o nalezení společného jmenovatele křesťanství a praxe jinověrců spolu s pokusem o jejich formální začlenění do křesťanského obrazu světa vedly podle Valtrové ke vzrůstající potřebě obecné kategorie „náboženství“ přibližující se modernímu konceptu.

Studium misionářských zpráv v podání Jany Valtrové tak přináší zásadní pohled do historie pojmů a přístupů, se kterými běžně pracujeme. Vedle kritiky užívání termínů jako „modloslužebník“ nebo „pohan“, které autorka nahrazuje hodnotově neutrálnějším výrazem „jinověrec“, se jedná zejména o rozbor pojmu „nestorián“ a především o analýzu středověkého diskurzu o náboženství obecně. Ačkoli kritika esencialistického pojetí náboženství není v religionistice ničím novým, autorka ukazuje, že např. konceptualizace východních denominací jako „polovičních“ křesťanů ovlivněných asijskými náboženskými tradicemi není v současných historických pracích nijak ojedinělá. Velmi relevantní je také paralela, kterou Valtrová dělá mezi středověkými a moderními konstrukcemi příbuzenských vztahů (např. mezi indickými křesťany a nestoriány), které odrážejí potřebu určit skupinám, o nichž nemáme dostatek informací, pevné místo v řádu světa, resp. umožňuje jejich smysluplnou klasifikaci.

Seznam použité literatury

- Innes, M.** 1998. „Memory, Orality and Literacy in an Early Medieval Society“. *Past and Present* 158, 3–36.
- Ohle, K.** 1978. *Das Ich und Das Andere: Grundzüge einer Soziologie des Fremden*. Stuttgart: Lusius & Lucius.
- Ong, W. J.** 1988. *Orality and Literacy: The Technologizing of the word*. London-New York: Routledge.
- Smith, J. Z.** 2004. „Differential Equations. On Constructing the Other“. In: Smith, J. Z. *Relating Religion: Essays in the Study of Religion*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 230–250.
- Wittkower, R.** 1977. „Marco Polo and the Pictorial Tradition of the Marvels of the East“. In: Idem, *Allegory and the Migration of Symbols*. London: Thames & Hudson, 75–92.